

Γεωγραφίες

Αρ. 29 (2017)

Γεωγραφίες, Τεύχος 29, 2017

ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ DOREEN MASSEY

Άρης Καλαντίδης

ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ DOREEN MASSEY

Αρης Καλαντίδης¹

Ένα από τα χαρακτηριστικά του συνολικού έργου της Massey, είναι πως οι ιδέες της δεν παρουσιάζονται ως συμπαιγείς, αλλά σε κάθε χρονικό σημείο αφήνουν ρωγμές και ανοιχτά ερωτήματα. Το κάθε της κείμενο ξαναπιάνει ανοιχτά ζητήματα προχωρώντας κάθε φορά λίγο παρακάτω χωρίς να παραλείπει να ανοίγει ταυτόχρονα και νέα. Έτσι, το βιβλίο της «Για το χώρο» (For Space) που εκδίδεται το 2005 (στα Ελληνικά το 2008) και αποτελεί σημείο-σταθμό στο έργο της και στη γεωγραφική σκέψη γενικότερα, μπορεί να διαβαστεί κατ' αρχάς ως ολοκληρωμένο έργο. Πρόκειται όμως για απόσταγμα δουλειάς τρεισήμισι δεκαετιών, η οποία ξεκινά γύρω στο 1970 και εξελίσσεται αδιάλειπτα μέχρι το θάνατό της το 2016. Εδώ η Doreen Massey συνθέτει θέματα που έχουν ανοιχτεί επανειλημμένα στο παρελθόν, αποφεύγοντας όμως και πάλι να δώσει τελικές, «κλειστές» απαντήσεις.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό του έργου της Massey είναι η χρήση διαφορετικού γλωσσικού ύφους σε κείμενα που συνέγραψε χρονικά κοντά το ένα με το άλλο και με παρόμοιο αντικείμενο. Με άλλη γλώσσα μιλάει σε πανεπιστημιακό κοινό (όπως π.χ. στο «Για το χώρο»), με άλλη γλώσσα σε πολιτικό κοινό και με μια διαφορετική όταν απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό. Αυτό επιτρέπει μια πολλαπλή ανάγνωση του ίδιου θέματος από ελαφρά διαφορετικές οπτικές.

Ένα τρίτο χαρακτηριστικό, το οποίο μπορεί εύκολα να παραβλέψει κανείς, είναι πως οι προσεγγίσεις της για το χώρο – και τον τόπο – είναι διπλά «γειωμένες»: σε πολύχρονη γεωγραφική έρευνα και σε μια εξίσου μακρά πολιτική δράση. Με αυτό τον τρόπο οι θεωρητικές διατυπώσεις της έχουν και προέλευση – όχι πάντα άμεσα αναγνωρίσιμη – αλλά και πολιτικό στόχο.

Στο παρόν άρθρο ανατρέχω στο συνολικό έργο της Massey για να δείξω πώς τα τρία παραπάνω χαρακτηριστικά – τα οποία φαίνεται να αποτελούν μια μεθοδολογική επιλογή – συνθέτουν τη σκέψη της και τη θεώρησή της για το χώρο και τον τόπο. Ξεχωρίζω τέσσερις θεματικές ενότητες που πιστεύω πως είναι κεντρικές στο έργο της και που μας βοηθούν να το κατανοήσουμε: α) χωρικός καταμερισμός της εργασίας και γεωγραφικές ανισότητες, β) χώρος, χρόνος και τόπος, γ) χώρος και φύλο και δ) χώρος και πολιτική. Οι τίτλοι των ενοτήτων όπως εμφανίζονται παρακάτω, παραπέμπουν σε αυθεντικούς τίτλους έργων της Massey.

1. «Χωρικός καταμερισμός εργασίας»

Ο «χωρικός καταμερισμός της εργασίας» (Massey 1984), η λειτουργική θέση που έχουν οι τόποι στη διαδικασία παραγωγής καθώς και οι χωρικές ανισότητες που παράγει η συσχέτισή τους, είναι ένα από τα κύρια ζητήματα που διατρέχουν τα κείμενα της Massey τη δεκαετία του 1970, με απόληξη τον τόμο που εκδίδεται το 1984 με τον ίδιο τίτλο, έργο που θεωρήθηκε σταθμός στην οικονομική γεωγραφία (βλ. και Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012: 154).

Στον τόμο αυτό η Massey ξεκινά από τη διαπίστωση πως η χωρική εξειδίκευση βιομηχανικών περιοχών της Αγγλίας του 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα, έχει δώσει τη θέση της μέχρι τη δεκαετία του 1970 σε έναν νέο καταμερισμό εργασίας. Μια από τις πρώτες έρευνες στις οποίες βασίζει αυτήν την παρατήρηση, είναι μελέτη πάνω στην ηλεκτρολογική και ηλεκτρονική βιομηχανία. Σε αυτήν καταγράφει μια νέα χωρική ιεραρχία της Αγγλίας, όπου διαφορετικοί τόποι επιτελούν διαφορετικές λειτουργίες στην παραγωγική διαδικασία (1978α). Η χωρική οργάνωση νέων οικονομικών κλάδων δημιουργεί συγκέντρωση δραστηριοτήτων υψηλής ειδίκευσης στη νοτιοανα-

1. Πολεοδόμος, καθηγητής, Manchester Metropolitan University, areskalandides@gmail.com

τολική Αγγλία, με το απαραίτητο εργατικό δυναμικό υψηλής τεχνογνωσίας στην ίδια περιοχή, με παράλληλη απώλεια παρομοίων θέσεων εργασίας σε άλλες περιφέρειες της χώρας. «Τέτοιες τάσεις όμως δεν σημαίνουν το τέρμα του χωρικού καταμερισμού της εργασίας, μιας ομογενοποίησης δηλαδή όλης της επικράτειας. Σημαίνουν απλώς μια διαφορετική μορφή συγκέντρωσης και νέες μορφές διαφοροποίησης» (Massey 1978α: 49). Η νέα ιεραρχία σημαίνει χωρικό καταμερισμό ανάμεσα στα κέντρα ελέγχου, καθώς και έρευνας και ανάπτυξης από τη μια και στη μαζική παραγωγή από την άλλη.

Οι επιχειρήσεις μπορούν να εκμεταλλευτούν την άνιση περιφερειακή ανάπτυξη για να χωροθετήσουν τις δραστηριότητές τους. Η χωρική συμπεριφορά τους, η απόφαση για το πώς θα διαχωρίσουν γεωγραφικά τις εσωτερικές τους λειτουργίες, δεν μπορεί όμως να απομονωθεί από το ευρύτερο οικονομικό σύστημα. Οι επιλογές χωροθέτησης των επιχειρήσεων συνδέονται με την εξέλιξη της ευρύτερης οικονομίας, κάτι που συνήθως παραβλέπει η νεοκλασική θεωρία (1978α, 40). «Δεν μπορούμε να αρθρώσουμε μια αυτόνομη θεωρία για τη χωροθέτηση των επιχειρήσεων. Η χωρική ανάπτυξη μπορεί να αναλυθεί μόνον ως κομμάτι της καπιταλιστικής ανάπτυξης» (Massey 1973: 38). Αυτό που εμπειρικά αναγνωρίζουμε ως «περιφερειακό» ή «χωρικό» μπορεί να οφείλεται τόσο σε κατ'εξοχήν χωρικές, όσο και σε α-χωρικές διαδικασίες. Αυτό που εμφανίζεται ως τοπικό πρόβλημα, είτε μέσα στις πόλεις είτε ανάμεσα στις περιφέρειες, είναι στην πραγματικότητα χωρικές εκφάνσεις των αντιφάσεων του καπιταλισμού. Τα προβλήματα συγκεκριμένων περιοχών είναι αποτέλεσμα της χρήσης της χωρικής διαφοροποίησης που κάνει το κεφάλαιο την συγκεκριμένη ιστορική περίοδο (Massey 1978α: 51).

Το «περιφερειακό πρόβλημα» που προέκυψε μέσα από την αποβιομηχάνιση είναι παράγωγο των επιπτώσεων ενός νέου καταμερισμού εργασίας, κομμάτι και αυτό της μεταβολής των γεωπολιτικών σχέσεων της αυτοκρατορίας και της υποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου ως κυρίαρχης καπιταλιστικής οικονομίας. Οι τόποι που βρίσκονται χαμηλά στη νέα αυτή ιεραρχία θα έχουν κατ' ανάγκη πιο ανοιχτές οικονομίες και θα εξαρτώνται περισσότερο από εξωτερικές δυνάμεις —βρίσκονται όμως και σε άμεσο ανταγωνισμό με χώρες του Τρίτου Κόσμου, που αναλαμβάνουν παρόμοιο ρόλο στο διεθνή καταμερισμό εργασίας (Massey

1978β: 118). Ο νέος χωρικός καταμερισμός εργασίας είναι αποτέλεσμα αλλαγών στις διαδικασίες παραγωγής, που κι αυτές με τη σειρά τους είναι παράγωγα ευρύτερων οικονομικών ανακατατάξεων (Massey 1979: 238-239). «Η χωρική ανισότητα στην διαδικασία συσσώρευσης [...] μπορεί κάλλιστα να είναι προϊόν μηχανισμών που λειτουργούν σε διεθνή κλίμακα» (Massey 1978β: 106). Τέτοιες διαδικασίες, από την υπο-εθνική στην παγκόσμια κλίμακα, παράγουν συγκεκριμένες μορφές περιφερειακών προβλημάτων και περιφερειακής ύφεσης (Massey 1979: 236).

Έτσι, το χωρικό δεν είναι κλειστό σύστημα, αν και εξακολουθεί να υφίσταται τοπική μοναδικότητα. Η Massey στο σημείο αυτό προτείνει να δούμε την κοινωνική και οικονομική δομή του κάθε τόπου ως σύνθετο αποτέλεσμα της ακολουθίας ρόλων που έχει παίξει αυτός ο τόπος σε έναν ευρύτερο, εθνικό ή διεθνή χωρικό καταμερισμό εργασίας. Η κάθε νέα χρήση του χώρου συνδυάζεται με τις γεωγραφικές μορφές προηγούμενων χρήσεων. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τόπου παράγονται από αυτόν το συνδυασμό (Massey 1978β). Όμως δεν πρόκειται μόνον για οικονομικές διαδικασίες: «Τα στρώματα της ιστορίας που έχουν κατακαθίσει με το χρόνο δεν είναι μόνον οικονομικά. Είναι και πολιτιστικά, πολιτικά και ιδεολογικά, στρώματα που επίσης έχουν τις δικές τους τοπικές ιδιαιτερότητες.» (Massey 1984: 120). Οι τόποι είναι παράγωγα χωρικών και α-χωρικών, τοπικών και υπερτοπικών, οικονομικών και μη διαδικασιών, που αλληλεπιδρούν τοπικά μέσα από χρονική διαδοχή.

Μπορούμε να αναδιατυπώσουμε τα ερωτήματα γύρω από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πόλεις, συσχετίζοντάς τα με μια ανάλυση της μεταλλασσόμενης εθνικής (και διεθνούς) οικονομίας (Massey και Meegan 1978: 285). Υπάρχει συχνά η τάση να ψάχνουμε για τα αίτια οικονομικής ύφεσης μόνον μέσα στην ίδια την περιοχή (και πόλη) που υποφέρει, να μελετάται η λειτουργία του τόπου σε οικονομική και χωρική απομόνωση από την υπόλοιπη εθνική οικονομία (Massey 1978α). Ο τόπος εξακολουθεί να αποτελεί πεδίο διερεύνησης, αλλά όταν μελετούμε τοπικά ζητήματα χρειάζεται να κοιτάζουμε έξω από τα όποια τοπικά όρια. Οι διαδικασίες σχεδιασμού μπορούν ακόμη να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στον τόπο, λειτουργώντας όμως μέσα σε ένα πλαίσιο που ορίζεται στην κλίμακα της ευρύτερης οικονομίας.

Μετά από ομιλία της D. Massey στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο (2005). Από δεξιά προς τα αριστερά: Χ. Κωνσταντάτος, D. Massey, Γ. Μαρνελάκης, Α. Καλαντίδης, Κ. Χατζημιχάλης.

Με αυτήν την έννοια, κάθε *περιφερειακό πρόβλημα* είναι αποτέλεσμα της μεταβαλλόμενης σχέσης ανάμεσα στις ανάγκες της ιδιωτικής κερδοσκοπικής παραγωγής και τη «χωρική επιφάνεια» (Massey 1979: 241). Ψάχνοντας για τα αίτια προβλημάτων μόνον μέσα στην περιφέρεια, δημιουργούμε μια αντιπαράθεση ανάμεσα στους τόπους, ενώ το πραγματικό πρόβλημα μπορεί να βρίσκεται σε άλλο επίπεδο, π.χ. στη συνολική απουσία θέσεων εργασίας σε εθνικό επίπεδο.

Όμως πέρα από την αναγνώριση των δυνάμεων που συγκροτούν το χώρο, η Massey αναγνωρίζει και το αντίστροφο: πως το χωρικό έχει τρόπους να συγκροτεί κοινωνικές διαδικασίες. «Η χωρική διαφοροποίηση, η γεωγραφική ποικιλία δεν είναι μόνον αποτέλεσμα: είναι συγκροτητικό κομμάτι της αναπαραγωγής της κοινωνίας και των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων» (Massey 1984: 300). Ο χώρος μπορεί να παράγει νέες σχέσεις, όπως π.χ. στη χωρική συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων όπου υπάρχει αμοιβαία ενίσχυση των επιχειρήσεων μέσα από τη χωρική τους εγγύτητα (Massey 1973: 38). Οι ανισότητες παράγουν χώρους που είναι σε θέση να αναπαράγουν τις ανισότητες. Οι τόποι δεν είναι απλώς παθητικοί αποδοχείς ευρύτερων αλλαγών που προκύπτουν σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Οι ήδη υπάρχουσες τοπικές συνθήκες θα επηρεάσουν

τον τρόπο που θα συντελεστούν αυτές οι διαδικασίες (Massey 1983α: 75).

2. «Ας μην αντιπαράθετουμε τον χώρο με τον τόπο»

Οι τοπικές ιδιαιτερότητες, που υπάρχουν ήδη στον «Χωρικό καταμερισμό εργασίας» γίνονται από μόνες τους αντικείμενο διερεύνησης στις αρχές τις δεκαετίας του 1990 με τρία άρθρα, που γράφονται για να αμυνθούν υπέρ του τόπου, αλλά κυρίως για να μιλήσουν για μια «παγκοσμιοότητα του τοπικού» (στα Ελληνικά το 1995, στα Αγγλικά *A Global Sense of Place*, 1991):

«[...] αυτό που δίνει στον τόπο την ιδιαιτερότητά του δεν είναι κάποια πολύχρονη, εσωτερικευμένη ιστορία, αλλά το γεγονός πως συγκροτείται από ένα συγκεκριμένο συνδυασμό κοινωνικών σχέσεων, που συναντώνται και διαπλέκονται σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία.» (Massey 1991β: 26). Αφορμή είναι η έκδοση του βιβλίου του David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Harvey 1989) και η εκεί απόρριψη του τοπικού ως συντηρητικού πεδίου έρευνας και πολιτικών πρακτικών. Η Massey υποστηρίζει τη σημασία του τοπικού σε τρία άρθρα: «The political place of locality studies» (1991α), «A Global Sense of Place» (1991β), και «Questions of locality» το 1993. Ως υπεύ-

θυνη του ερευνητικού προγράμματος *Changing Urban and Regional System* (γνωστό ως «locality studies») που αναλύει τις οικονομικές μεταβολές σε συγκεκριμένους τόπους, εκφράζει την ανάγκη και να υποστηρίξει το αντικείμενο εργασίας της αλλά και να αποφύγει την αντιπαράθεση *χώρου* και τόπου («Don't let's counterpose place and space» όπως θα ονομάσει ένα άρθρο-σχόλιο το 2002). Οι τόποι, ισχυρίζεται, δεν είναι μόνον τα κτίρια ούτε καν απλά ακινητοποιημένο κεφάλαιο. Είναι σημεία τομής κοινωνικών δραστηριοτήτων και κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες εξ ορισμού είναι δυναμικές, αλλάζουν συνεχώς (1991α: 275). Συμφωνεί με τον Harvey πως συχνά η ενασχόληση με τον τόπο κρύβει συντηρητισμό καθώς ο τρόπος που συνήθως γίνεται αναφορά στην ταυτότητα του τόπου την παρουσιάζει ως συμπαγή, συνεκτική και αναλλοίωτη.

Όμως δεν υπάρχει λόγος, λέει η Massey, να αποδεχθούμε αυτήν την αντίληψη για την ταυτότητα του τόπου ούτε να αποκλείσουμε τη μελέτη του τοπικού από μια προοδευτική πολιτική. Η ταυτότητα του τόπου, όπως άλλωστε και των ανθρώπων, δεν είναι ούτε μοναδική ούτε δεδομένη εκ των προτέρων. Έχει εσωτερικές αντιφάσεις, εντάσεις και συγκρούσεις, οι οποίες μεταβάλλονται στο πέρασμα του χρόνου (1991α: 275, 277).

Προτείνει λοιπόν μια συνεκτική θεωρητική προσέγγιση του τόπου, που θα επιτρέψει προοδευτικές πολιτικές πρακτικές (1991β). Κύριο θέμα της είναι η προσπάθεια να σκεφτούμε την ταυτότητα του τόπου όχι ως κάτι συντηρητικό, που γεννά τοπικισμούς και αποκλεισμούς, αλλά ως κάτι ανοιχτό και δυναμικό που απαντά στην ανάγκη του ανθρώπου να ανήκει κάπου, που επιτρέπει ταυτόχρονα ένα άνοιγμα στον κόσμο. Μια τέτοια, προοδευτική θεώρηση σημαίνει πως: α) Δεν υπάρχει μία και μοναδική ταυτότητα του τόπου την οποία μοιράζονται όλοι, αλλά πολλαπλές. β) Δεν υπάρχει σύμπτωση ανάμεσα στις έννοιες τόπος και κοινότητα. Υπάρχουν κοινότητες (θηρσκευτικές, πολιτικές κλπ.) που δεν βασίζονται στον κοινό τόπο, αλλά αντίστροφα και πολλαπλές κοινότητες στον ίδιο τόπο. Η ταυτότητα του τόπου για μια γυναίκα σε ένα χωριό ανθρακωρύχων θα είναι διαφορετική από αυτή ενός άντρα (βλ. παρακάτω για το φύλο). γ) Ο κάθε τόπος (και η ταυτότητά του) συνδέεται με άλλους τόπους. Η παρουσία άλλων τόπων μέσα στον τόπο – άνθρωποι, αντικείμενα ή ιδέες που έχουν έρθει από αλλού – δεν

μας επιτρέπει να σκεφτόμαστε την ταυτότητα του τόπου σε απομόνωση.

Αυτό προϋποθέτει έναν άλλον τρόπο κατανόησης του ίδιου του τόπου: ως μια αλληλοτομία κοινωνικών σχέσεων – από τοπικές μέχρι παγκόσμιες – που συναντώνται σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Ο τόπος δηλαδή δεν μπορεί να είναι στατικός, καθώς οι κοινωνικές σχέσεις που τον συγκροτούν μεταβάλλονται συνεχώς. Δεν είναι απαραίτητο να κατανοούμε τον τόπο με ξεκάθαρα γεωγραφικά όρια που διαχωρίζουν ποιές/ποιοί είναι μέσα και ποιές/ποιοί έξω, αν και τα όρια μπορεί να είναι πολιτικά ή ερευνητικά απαραίτητα. Οι τόποι δεν έχουν παγιωμένες, μοναδικές ταυτότητες αλλά πολλαπλές που συνυπάρχουν και διαμορφώνονται μέσα από διαρκείς εσωτερικές συγκρούσεις. Ακόμη και ο τρόπος που διαφορετικές ομάδες νοσηματοδοτούν το παρελθόν, κατανούν το παρόν και σχεδιάζουν το μέλλον μπορεί να προκύπτουν από τέτοιες συγκρούσεις. Οι τόποι δεν παύουν να είναι μοναδικοί. Οι κοινωνικές σχέσεις που τους συγκροτούν είναι κι αυτές γεωγραφικά διαφοροποιημένες. Η παγκοσμιοποίηση παράγει άνιση ανάπτυξη που διαμορφώνει τον κάθε τόπο διαφορετικά. Το μίγμα των κοινωνικών σχέσεων – τοπικών ή παγκόσμιων – θα είναι διαφορετικό και θα παράγει διαφορετικά αποτελέσματα σε κάθε τόπο. Ο κάθε τόπος είναι διαφορετικός γιατί έχει διαφορετικά συσσωρευμένη ιστορία – μια ιστορία που αποτελείται από απανωτά στρώματα τοπικών και παγκόσμιων σχέσεων (Massey 1991β).

Η μαχητική υποστήριξη του τοπικού δεν εμποδίζει τη Massey να συνεχίσει ταυτόχρονα και την προσπάθεια μιας θεωρητικής προσέγγισης του χώρου, που κορυφώνεται στο «Για το χώρο» το 2005 (στα Ελληνικά το 2008). Συνδέοντας φιλοσοφία και πολιτική προτείνει μια προσέγγιση του χώρου οργανωμένη γύρω από τρεις υποθέσεις: α) Ο χώρος είναι προϊόν κοινωνικών σχέσεων, β) Ο χώρος είναι η σφαίρα της δυνατότητας να υπάρχει πολλαπλότητα και γ) Καθώς είναι προϊόν σχέσεων, ο χώρος βρίσκεται πάντοτε σε διαδικασία γίγνεσθαι (Massey 1999α: 2 στα Ελληνικά το 2001). Όμως, ισχυρίζεται η Massey, για να υπάρξει αλλαγή στο χρόνο πρέπει να υπάρχουν αλληλεπιδράσεις, δηλαδή πρέπει κατ' αρχήν να συνυπάρχουν πάνω από ένα στοιχεία που αλληλεπιδρούν. Αυτήν την συνύπαρξη την επιτρέπει μόνον ο χώρος και, με αυτήν την έννοια,

ο χώρος είναι η διάσταση της δυνατότητας να υπάρχει πολλαπλότητα. Είναι αναγκαίο να σκεφτόμαστε μαζί το χώρο και το χρόνο: το ένα ως τη διάσταση που επιτρέπει την πολλαπλότητα, και το άλλο ως τη διάσταση της διάδρασης και της αλλαγής αυτής της πολλαπλότητας (Massey 2005).

Τέλος, έχουμε κάθε λόγο να σκεφτόμαστε μαζί το χώρο, το χρόνο και τον τόπο: Αν κατανοήσουμε το χώρο ως ένα «χωροχρόνο» τεσσάρων διαστάσεων, όχι μόνον ως αφηρημένη διάσταση αλλά ως την ταυτόχρονη συνύπαρξη κοινωνικών σχέσεων σε όλες τις γεωγραφικές κλίμακες – από τον προσωπικό χώρο του σπιτιού μέχρι τις παγκόσμιες διασυνδέσεις – με τον ίδιο τρόπο μπορούμε να ξανασκεφτούμε και τον τόπο:

«Ο τόπος διαμορφώνεται από αυτές τις διασυνδέσεις που αλληλεπιδρούν σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία. Η μοναδικότητα του κάθε ξεχωριστού τόπου διαμορφώνεται μερικώς μέσα από τις ιδιαιτερότητες των αλληλεπιδράσεων που προκύπτουν σε αυτήν την τοποθεσία (πουθενά αλλού δεν θα προκύψει το ίδιο ακριβώς μίγμα) και μερικώς γιατί η συνάντηση αυτών των κοινωνικών σχέσεων σε αυτήν την τοποθεσία (η μερικώς τυχαία αντιπαράθεσή τους) θα έχει με τη σειρά της νέες κοινωνικές επιπτώσεις» (Massey, 1994α, 168).

Καθώς όμως οι κοινωνικές σχέσεις διαποτίζονται από σχέσεις δύναμης, συγκροτούν *γεωμετρικές δυνάμεις* στον χωροχρόνο (Massey 1999β).

3. «Τόπος, χώρος και φύλο»

Οι κοινωνικές σχέσεις και οι γεωμετρικές δυνάμεις, ο τρόπος δηλαδή που οι ανισότητες οργανώνονται χωρικά², δεν είναι μόνον οικονομικές (Massey 1984). Οι χώροι και οι τόποι – καθώς και η αίσθηση που έχουμε γι αυτούς – είναι έμφυλοι. Αυτό όχι μόνο αντανακλά τους τρόπους με τους οποίους το φύλο γίνεται κατανοητό στις κοινωνίες που ζούμε αλλά έχει και επιπτώσεις στους τρόπους που κατασκευάζεται το ίδιο (Massey 1994β).

Οι έμφυλες σχέσεις είναι κομμάτι της κοινωνικο-οικονομικής μεταβολής από την οποία προκύπτει ο νέος χωρικός καταμερισμός εργασίας σε περιφέρειες που μελετά η Massey (τέλη της δεκαετίας του 1970,

αρχές της δεκαετίας του 1980) από τη σκοπιά της περιφερειακής ανάπτυξης (Massey 1983α). Σε ανθρακο-παραγωγικές περιοχές το επάγγελμα του ανθρακωρύχου, όπως και η συμμετοχή σε σωματεία ήταν κομμάτι συγκρότησης μιας εργατικής αντρικής ταυτότητας η οποία συνοδευόταν από την ταυτόχρονη απουσία αμειβόμενης γυναικείας εργασίας (Massey 1983α: 77). Ενώ δηλαδή η θέση του άντρα ήταν στο ορυχείο, στο σωματείο και στο παμπ, η θέση της γυναίκας ήταν στο σπίτι, να φροντίζει τον άντρα που μόνος του «κερδίζει το ψωμί» της οικογένειας. Όμως, ενώ ελαττώνονται οι θέσεις εργασίας για τους άντρες μεγαλύτερης ηλικίας, ολοένα και περισσότερες γυναίκες μπαίνουν στην αμειβόμενη εργασία – κυρίως σε χαμηλόμισθες υπηρεσίες. Η αναδιοργάνωση του κεφαλαίου οδηγεί σε συνολική πτώση των εισοδημάτων, δημιουργώντας εντάσεις στο *εσωτερικό* της εργατικής τάξης. Η αντρική ταυτότητα, έτσι όπως συγκροτείται, μέσα από τη δουλειά στο ορυχείο πλήττεται και από την ανεργία και από την ταυτόχρονη αύξηση της αμειβόμενης γυναικείας εργασίας (Massey 1983α: 80). Όμως, σημειώνει η Massey (1983α: 81), συμβαίνει και κάτι άλλο: το κεφάλαιο όχι μόνο επηρεάζει τις έμφυλες σχέσεις αλλά τις χρησιμοποιεί. Οι γυναίκες, που δεν είχαν παράδοση αμειβόμενης εργασίας ούτε την ίδια συνδικαλιστική οργάνωση (ή την υποστήριξη των σωματείων), δέχονται χαμηλότερες αποδοχές και με αυτόν τον τρόπο θέτουν λιγότερα εμπόδια στις ανάγκες του κεφαλαίου. Αυτή είναι η διπλή σχέση ανάμεσα στην αναδιοργάνωση των παραγωγικής διαδικασίας και των έμφυλων σχέσεων: το κεφάλαιο χρησιμοποιεί τις τοπικές έμφυλες σχέσεις προς όφελός του, αλλά ταυτόχρονα παρεμβαίνει και τις διαμορφώνει εκ νέου. Με αυτό τον τρόπο, οι τοπικές έμφυλες σχέσεις – όπως είχαν διαμορφωθεί ιστορικά από τα πολλαπλά στρώματα άλλων παραγωγικών σχέσεων – επηρεάζουν και επηρεάζονται από τη συγκεκριμένη μορφή του χωρικού καταμερισμού της εργασίας. Με διαφορετικούς τρόπους στις διάφορες περιοχές μελέτης, χωρικές ταξικές και πατριαρχικές σχέσεις κατασκεύασαν ένα απόθεμα γυναικείου εργατικού δυναμικού. Αυτό αποτελεί κοινωνικό κατασκευάσμα κι όχι απόρροια κάποιας βιολογικής διαφοράς.

«Όμως, ακόμη και η σφαίρα της παραγωγής δεν είναι ένα παθητικό στοιχείο σε αυτήν τη διαδικασία. Τέτοια εργασία όταν εκτελείται από γυναίκες ονομάζεται ‘ανεϊδίκευτη’. Χρει-

άζεται ‘δεξιότητα’, ένα χαρακτηριστικό που σε αντίθεση με την αντρική ‘δύναμη’ δεν ανταμείβεται οικονομικά. Με άλλα λόγια, οι σχέσεις μέσα στην παραγωγή, δεν χρησιμοποιούν απλώς μια εξωτερικά κατασκευασμένη ιδεολογία, αλλά την ενισχύουν περαιτέρω» (Massey 1983α: 86).

Για να κατανοήσουμε λοιπόν τη μορφή που πήρε η ύφεση σε αυτές τις περιφέρειες θα πρέπει να δούμε πώς αυτές οι περιφέρειες όχι απλώς ήταν εργατικές και πολύ οργανωμένες συνδικαλιστικά, αλλά και πώς αυτή η τοπική ταυτότητα ήταν ιδιαίτερα *αντρική* (Massey 1983β: 24).

Αν παλαιότερες έμφυλες σχέσεις ήταν βασισμένες στην πατριαρχία, αυτό ισχύει – με διαφορετικούς τρόπους – και για πιο σύγχρονες (Massey 1994β). Η Massey μαζί με την Linda McDowell, διερευνούν την οικονομική εξέλιξη τεσσάρων περιοχών της Αγγλίας από τον 19ο αιώνα μέχρι τα τέλη του 20ου αιώνα, για να δείξουν με ποιούς τρόπους δημιουργούνται οι συνθήκες που συντηρούν κι αναπαράγουν την αντρική κυριαρχία (McDowell & Massey 1984, στα Ελληνικά το 1992 ως «Ένας χώρος για τις γυναίκες»). Άλλη έρευνα σε μια από τις νεότερες περιοχές ταχείας οικονομικής ανάπτυξης, στο Καίμπριτζ, δείχνει πως η πλήρης αφοσίωση των αντρών στη δουλειά τους (90% των εργαζόμενων είναι άντρες), προϋποθέτει ότι υπάρχει κάποιος άλλος – *κάποια άλλη* – που αναλαμβάνει το νοικοκυριό (Massey 1995α). Αυτού του είδους η εργασία με άλλα λόγια προϋποθέτει την απουσία των αντρών από την αναπαραγωγική εργασία, ενώ στο σπίτι χρειάζεται κάποια που τους φροντίζει (Massey 1994β: 188 – 189).

Στον «Ευέλκτο σεξισμό» του 1991 (Massey 1991γ) ο τόνος είναι πολύ διαφορετικός. Αφορμή και πάλι ο Harvey και η *Κατάσταση της Μετανεωτερικότητας* (Harvey 1989) αλλά αυτή τη φορά και ο Soja για το *Μεταμοντέρνες γεωγραφίες* (*Postmodern Geographies*) της ίδιας χρονιάς. Η έντονη κριτική της Massey αφορά μια σειρά από σημεία:

Κατ’ αρχάς η Massey θέτει υφολογικό ζήτημα, κάνει δηλαδή κριτική στον τρόπο που επιλέγουν να γράψουν και οι δύο. Ενώ ο Soja ξεκινάει να μας πει πώς δεν θα ακολουθήσει τις συμβάσεις της γραφής, αυτό που κάνει τελικά είναι ακριβώς το αντίστροφο. Αυτή η συμβατική γραμμικότητα του κειμένου του έχει μια «ερμητική συνοχή» που αγνοεί αποκλίνουσες

φωνές. Το συνολικό ύφος του βιβλίου, μας λέει η Massey, μοιάζει περισσότερο με αυτοπροβολή παρά με επιθυμία επικοινωνίας με τον αναγνώστη/την αναγνώστρια (Massey 1991γ).

Επισημαίνει εκ των υστέρων πως η μετανεωτερικότητα αμφισβήτησε την αυθεντία του μοναδικού παρατηρητή ή συγγραφέα, καθώς και την ιδέα ενός αφηρημένου, οικουμενικού υποκειμένου, που τυχαία είναι λευκός, δυτικός, ετεροφυλόφιλος άντρας. Η μετανεωτερικότητα μας έδειξε πως έχει σημασία να έχουμε συναίσθηση του ποιες/ποιοί είμαστε και από ποιά θέση μιλούμε. Είναι αντιφατικό όταν μετανεωτερικοί στοχαστές που απορρίπτουν την αυθεντία, παίρνουν οι ίδιοι πάνω τους αυτόν το ρόλο. Η αυθεντία έχει έμφυλο πρόσημο.

Στην κριτική του Soja για τη νεωτερικότητα η Massey παρατηρεί την απουσία συζήτησης για τις έμφυλες σχέσεις που την διαπερνούσαν. Έξω από τις σχέσεις παραγωγής δεν γίνεται αναφορά στην πατριαρχία και τον σεξισμό. (Massey 1991γ: 32-36). Αλλά και οι προσεγγίσεις του Harvey στην *Κατάσταση της Μετανεωτερικότητας*, λέει η Massey, είναι περιέργως άφυλες. Οι χώροι της νεωτερικότητας, για τους οποίους γίνεται τόσο λόγος, είναι κυρίως οι δημόσιοι χώροι της πόλης. Όμως η πόλη και οι δημόσιοι χώροι της είναι έμφυλα κατασκευασμένοι: η πόλη του μοντερνισμού έτσι όπως τη διαβάζουμε στις ενθουσιώδεις περιγραφές της εποχής, ήταν μια πόλη από άντρες για άντρες. Μια από τις κεντρικές φιγούρες της νεωτερικότητας, ο flâneur, ο αργόσχολος περιπατητής μέσα στην πόλη, είναι κατ’ αρχήν άντρας και ως άντρας παρατηρεί την πόλη. Ο άντρας-flâneur παρατηρεί – δεν παρατηρείται. Το βλέμμα του άντρα-flâneur είναι συχνά ερωτικό. Η γυναίκα είναι μόνον αντικείμενο αυτού του βλέμματος.

Τέλος, οι επιλογές εικονογράφησης που κάνει ο Harvey, λέει η Massey, αναπαράγουν την πατριαρχία με διπλό τρόπο: το βλέμμα του άντρα παρατηρητή-αυθεντία που κοιτάζει «πολύ συγκεκριμένες αναπαραστάσεις γυναικών» (Massey 1991γ: 46). Ο Harvey αγνοεί πως οι ήρωες των ταινιών που αναλύει (*Blade Runner* και *Blue Velvet*) είναι συγκροτημένοι ως άντρες γύρω από μια συγκεκριμένη (ετεροφυλόφιλη) αντρική ταυτότητα στην οποία οι γυναίκες παίζουν ένα συγκεκριμένο ρόλο. Σε αυτές τις αναγνώσεις της ταινίας, η αντρική ταυτότητα δεν μπαίνει καν στη συζήτηση. «Το αρσενικό δεν αναγνωρίζεται καν ως έμφυλο. Είναι το οικουμενικό». (Massey 1991γ, 43)

Η διχοτομία χώρος/χρόνος, όπως π.χ. εμφανίζεται στη σκέψη του Laclau και του Bergson, παραπέμπει σε μια άλλη σειρά από δίπολα: πνεύμα-σώμα, φύση-πολιτισμός, λόγος-συναίσθημα, κλπ. (Massey 1992). Αυτή η διχοτομιστική αντίληψη είναι χαρακτηριστικό της αντρικής σκέψης στις δυτικές κοινωνίες και παραπέμπει στην κεντρική – και αγεφύρωτη στις κοινωνίες μας – αντιπαράθεση αρσενικό/θηλυκό. Στον τρόπο που συγκροτείται η αντίθεση μόνον το Α γίνεται κατανοητό με θετικούς όρους. Το άλλο είναι μη-Α, χαρακτηρίζεται δηλαδή από έλλειψη. Το θηλυκό είναι μη-αρσενικό, ο χώρος είναι μη-χρόνος. Μέσα σε αυτόν τον δυισμό ο χώρος παίρνει θηλυκό πρόσημο, ο χρόνος αρσενικό (Massey 1992, 71-73). Ο στόχος της προοδευτικής γεωγραφίας δεν είναι απλώς μια νέα, πιο σύγχρονη κατανόηση του χώρου (και του θηλυκού) στα πλαίσια αυτού του διπόλου, αλλά η αμφισβήτηση αυτής της διχοτομικής σκέψης από την αρχή (Massey 1992: 75). Ας σκεφτούμε το χώρο μαζί με το χρόνο, προτείνει η Massey, το θηλυκό μαζί με το αρσενικό.

4. «Για μια πολιτική του τόπου πέρα από τον τόπο»

Μια κατανόηση του χώρου «ως συγκροτούμενου από την ταυτόχρονη συνύπαρξη κοινωνικών σχέσεων και αλληλεπιδράσεων σε όλες τις χωρικές κλίμακες» (Massey 1992: 80) μας επιτρέπει να θέσουμε το ζήτημα των σχέσεων εξουσίας, καθώς κάθε κοινωνική σχέση είναι διαποτισμένη από αυτές. Όμως και «ο τόπος είναι ιδιαίτερα σημαντικός γιατί δίνει στους ανθρώπους τις δυνατότητες να συγκροτήσουν συλλογικές ταυτότητες γύρω από κοινά ενδιαφέροντα» (Wills 2013: 143). Έτσι οι προσεγγίσεις για το χώρο και τον τόπο στο έργο της Massey είναι κάτι παραπάνω από ασκήσεις θεωρίας καθώς «οι θεωρίες δεν αναπτύσσονται στο κενό» (Massey 1973: 34). Η κάθε προσέγγιση δεν προέρχεται από κάποια αιώνια και αντικειμενική αλήθεια, αλλά αποτελεί ανάγκη σε συγκεκριμένη χωροχρονική στιγμή και μάλιστα από συγκεκριμένη πολιτική οπτική (Massey 1999α: 9).

Πέρα από αυτό, μια τέτοια θεώρηση μας δίνει τα εργαλεία να κατανοήσουμε χωρικά την παγκοσμιοποίηση ως παράγωγο κοινωνικών σχέσεων, στις οποίες εμπλέκεται τοπικό και παγκόσμιο, συγκροτώντας άνισες «γεωμετρικές δυνάμεις» (Massey 1999β). Αν ο χώρος είναι η σφαίρα της ταυτόχρονης συνύπαρξης της

διαφορετικότητας, τότε υπάρχουν στον πλανήτη ταυτόχρονα μυριάδες ιστορίες. Όμως η κυρίαρχη αφήγηση της παγκοσμιοποίησης, παρουσιάζεται από την οπτική της αποικιοκρατικής Δύσης. Το λεξιλόγιό μας μετατρέπει το χώρο σε χρόνο κάθε φορά που μιλάμε για «αναπτυγμένες» ή «αναπτυσσόμενες» χώρες. Η γλώσσα βάζει τους τόπους σε μια χρονική σειρά, όπου οι αναπτυγμένοι είναι πιο μπροστά και οι αναπτυσσόμενοι πιο πίσω, άρα είναι ζήτημα χρόνου μέχρι να φτάσουν οι αναπτυσσόμενοι στη θέση των αναπτυγμένων. Από την ταυτόχρονη συνύπαρξη κατασκευάζουμε χρονική διαδοχή. Αναγνωρίζοντας τη χωρικότητα αναγνωρίζουμε πως οι διαφορετικές διαδρομές έχουν σε κάποιο βαθμό αυτονομία η μία σε σχέση με την άλλη, πως δεν μπορούν δηλαδή να μπουκνέ στην ίδια γραμμική ιστορία. Τίποτα από αυτά όμως δεν αμφισβητεί την ύπαρξη της παγκοσμιοποίησης, της εντατικοποίησης δηλαδή των σχέσεων ανάμεσα σε τόπους που είναι πολύ μακριά ο ένας από τον άλλο πάνω στον πλανήτη. Αυτό που σημαίνει όμως είναι πως πρόκειται για μια συγκεκριμένη εκδοχή άνισης, νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης όπου κεφάλαιο και οικονομικοί μετανάστες έχουν εντελώς άνιση κινητικότητα (Massey 1999β). Η περίφημη χωροχρονική συμπίεση δεν ισοπεδώνει το χώρο για όλες και όλους με τους ίδιους όρους. Η κινητικότητα του ενός μπορεί να σημαίνει ακινησία του άλλου. Ο τρόπος της χωροχρονικής συμπίεσης ορίζεται από «γεωμετρικές δυνάμεις» ανάμεσα σε άτομα, ομάδες και τόπους (Massey 1991β). Αν θέλουμε να σκεφτούμε «μια πολιτική του τόπου πέρα από τον τόπο» (Massey Bond και Featherstone 2009) είναι ανάγκη να φανταστούμε την παγκοσμιοποίηση με πραγματικά χωρικούς όρους, μέσα από τις «γεωμετρικές δυνάμεις» στο χωροχρόνο (Massey 1999β).

Η λεγόμενη «παγκοσμιοποίηση» παράγεται σε συγκεκριμένους τόπους-κόμβους οι οποίοι ελέγχουν τις σχέσεις που διατρέχουν τον πλανήτη, όπως π.χ. το Λονδίνο, από όπου όχι μόνον ελέγχεται ένα μεγάλο μέρος των παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών ροών, αλλά εξάγεται και μια συγκεκριμένη αφήγηση για το τι σημαίνει παγκοσμιοποίηση (Massey 2004α). Για να κατανοήσουμε αυτές τις «γεωγραφίες ευθύνης» χρειαζόμαστε «γεωγραφική φαντασία» που θα μας επιτρέψει να αναγνωρίζουμε τους άνισους τρόπους με τους οποίους συνδέονται μεταξύ τους οι τόποι (Massey 2004α). Αν η παγκοσμιοποίηση παράγεται σε συγκεκριμένους τόπους τότε μια προοδευτική «τοπική» πολιτική σε αυ-

τούς τους τόπους³ πρέπει να αναγνωρίζει αυτήν την ευθύνη και να αμφισβητεί την παγκόσμια κυριαρχία τους (Massey 2004α). Υπάρχει δηλαδή μια «ευθύνη του τόπου» – τουλάχιστον κάποιων τόπων – και των τοπικών πολιτικών (Massey 2004β). Έτσι ο τρόπος που μιλάμε για μια πόλη σαν το Λονδίνο οφείλει να περιέχει μέσα του αυτές τις οπτικές που ανοίγουν δυνατότητες αμφισβήτησης της παγκοσμιοποίησης. Αυτό αναλαμβάνει να κάνει στο βιβλίο της Massey «World City» που δημοσιεύεται το 2007. Όμως η πολιτική δράση της δεν περιορίζεται στην καταγραφή: Η Massey συμμετέχει στις κινητοποιήσεις του Occupy London, μια εμπειρία την οποία θα περιγράψει αργότερα με χωρικούς όρους, ως τα ταπεινά αντίσκηνα στα πόδια των μεγάλων βωμών στο «Θεό και τον Μαμμωνά»⁴ (Hall, Massey και Rustin, 2013).

Όμως η επιλογή της Massey για τον πολιτικό λόγο, δεν αφορά μόνον το περιεχόμενό του: αφορά το ίδιο το ύφος του, αφορά το κοινό στο οποίο τον απευθύνει και το μέσο το οποίο χρησιμοποιεί. Η αμφισβήτηση της αυθεντίας του ανάγεται σε πολιτική θέση. Επιτρέπει στον εαυτό της να συμπληρώνει παλιά της επιχειρήματα, να τα διορθώνει εν μέρει, να αφήνει ανοιχτές εκφράσεις, να εκφράζει αμφιβολίες. Τα κείμενα της – πάντα σε πρώτο πρόσωπο – είναι γεμάτα «νομίζω», «πιστεύω», «ισχυρίζομαι» κλπ., ακόμη και όταν τείνουν να γίνουν αμιγώς φιλοσοφικά. Η γλώσσα της χρησιμοποιεί λέξεις της καθημερινότητας, αποφεύγοντας εξεζητημένους νεολογισμούς (βλ. την ίδια παρατήρηση στο Χατζημιχάλης 2012). Όμως μέσα από το έργο της οι λέξεις της καθημερινότητας επενδύονται με νέα νοήματα. Μας προτείνει τρόπους να κατανοήσουμε τις λέξεις (χώρος, χρόνος, τόπος, ταυτότητα) επειδή αυτή η κατανόηση έχει νόημα στο συγκεκριμένο χωρο-χρόνο και επειδή εξυπηρετεί μια συγκεκριμένη προοδευτική πολιτική επιλογή. Ο σημασιολογικός επαναπροσδιορισμός των λέξεων, η ανακατάκτηση λέξεων που έχουν γίνει έννοιες-κλειδιά του νεοφιλελευθερισμού, γίνεται κομμάτι πολιτικού маниφέστου:

«Το επιχειρήματά μας εδώ είναι πως αυτό το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί λέξεις όπως πελάτης, καταναλωτής, επιλογή, αγορές και ίδιον συμφέρον επηρεάζει τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τους εαυτούς μας, τον τρόπο που κατανοούμε τον κόσμο και τις σχέσεις μας μαζί του. Αυτές οι 'περιγραφές' ρόλων, ανταλλαγών και σχέσεων, που δέχονται ως δεδο-

μένη την επικράτηση της ατομικής επιλογής και το ίδιον συμφέροντος στην πραγματικότητα δεν είναι απλώς περιγραφές, αλλά ισχυρά μέσα κατασκευής και επιβολής νέων υποκειμενικοτήτων» (Massey 2013, 11).

Έτσι τα δύο άρθρα που η Massey δημοσιεύει την ίδια χρονιά, το 1991, το ένα στο Environment and Planning (1991α) και το άλλο, το περίφημο A Global Sense of Place, στο Marxism Today (1991β), ενώ αναπτύσσουν βασικά το ίδιο επιχειρήμα, μια κατανόηση του τόπου ως το σημείο συνάντησης κοινωνικών σχέσεων σε συγκεκριμένη τοποθεσία, μοιάζει να έχουν γραφτεί για διαφορετικό κοινό. Το πρώτο για πιο πανεπιστημιακό, ενώ το δεύτερο, για ευρύτερο, πολιτικό. Στο δεύτερο ο αναγνώστης/η αναγνώστρια έχει την αίσθηση πως του/της μιλάει άμεσα. Αυτό το ύφος, που θυμίζει περισσότερο προφορικό παρά γραπτό λόγο, διακρίνει ένα μεγάλο κομμάτι του έργου της. Ο στόχος είναι η επικοινωνία – όχι η αυθεντία.

Η Massey, μαζί με τους Stuart Hall και Michael Rustin, εκδίδουν από το φθινόπωρο του 1995, το περιοδικό Soundings με στόχο να συνδέσουν τις θεωρητικές αναζητήσεις, όπως την παραπάνω για την γεωγραφία, με πολιτικές πρακτικές (Hall, Massey και Rustin, 1995). Στο πρώτο ήδη τεύχος, η Massey συλλέγει σκέψεις από τη δουλειά της και τις ανασυντάσσει σε έντονα πολιτικό λόγο. Ξαναβρίσκουμε την άνιση κινητικότητα στην παγκοσμιοποίηση, τη σημασία και τα όρια των τοπικών κινήσεων και τις γεωγραφίες ευθύνης (Massey 1995β). Τέλος, το 2013, και πάλι οι Hall, Massey και Rustin εκδίδουν μέσα από το ίδιο περιοδικό το маниφέστο-αντιπρόταση στο νεοφιλελευθερισμό: *After Neoliberalism? The Kilburn Manifesto* (βλ. το άρθρο των Δ. Σιατίτσα και Χ. Κωσταντάτου σε αυτό το τεύχος)

5. Τελικές σκέψεις ή «Η γεωγραφία έχει σημασία!»

Οι έννοιες του χώρου και του τόπου διαπερνούν τα κείμενα της Doreen Massey με τρόπο που αυτά μπορούν να διαβαστούν ως συνεχές έργο. Η έρευνα εμπλουτίζει συνεχώς αυτό το έργο που επανέρχεται τακτικά στις δύο αυτές βασικές έννοιες. Αν και ένα μεγάλο μέρος των σκέψεων αποκρυσταλλώνεται στο *Για το χώρο* του 2005, θα κάνω μια προσπάθεια συγκέντρωσής τους:

Ο *χώρος* συγκροτείται από – χωρικές και μη – κοινωνικές σχέσεις, που εκτείνονται από το τοπικό μέχρι το παγκόσμιο. Ο *χώρος* είναι η σφαίρα της δυνατότητας να υπάρχει πολλαπλότητα, είναι η διάσταση της ταυτόχρονης συνύπαρξης κοινωνικών σχέσεων σε όλες τις γεωγραφικές κλίμακες. Οι σχέσεις που συγκροτούν *χώρο*, αλληλεπιδρούν χωρικά και μπορούν έτσι να παράγουν νέες σχέσεις. Είναι ανάγκη να σκεφτόμαστε μαζί το *χώρο* και το *χρόνο*: το ένα ως τη διάσταση που επιτρέπει την πολλαπλότητα, και το άλλο ως τη διάσταση της διάδρασης και της αλλαγής αυτής της πολλαπλότητας. Ο *τόπος* από την άλλη διαμορφώνεται από διασυνδέσεις που αλληλεπιδρούν σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία. Ο *τόπος*, όπως και οι κοινωνικές σχέσεις που τον συγκροτούν, βρίσκεται διαρκώς σε διαδικασία αλλαγής. Οι *τόποι* δεν παύουν παρ' όλα αυτά να είναι μοναδικοί. Η άνιση ανάπτυξη, δομικό στοιχείο του καπιταλισμού, σε συνδυασμό με παγκόσμια φαινόμενα διαμορφώνει τον κάθε *τόπο* διαφορετικά.

Οι κοινωνικές σχέσεις που συγκροτούν *τόπο/χώρο* είναι διαποτισμένες από σχέσεις δύναμης (ταξικές, έμφυλες, σε σχέση με την σεξουαλικότητα ή την προέλευση, σε σχέση με τις διαδικασίες παραγωγής). Ο *τόπος/χώρος* συγκροτείται από αυτές και μπορεί να τις αναπαράγει. Οι έμφυλες σχέσεις, οι οποίες στις κοινωνίες μας χαρακτηρίζονται από την πατριαρχία, όχι απλώς είναι συγκροτητικοί παράγοντες για το *χώρο*, αλλά συγκροτούν και τον τρόπο που σκεφτόμαστε γι' αυτόν. Έτσι, η διχοτομική αντίληψη του κόσμου, ο συμβαγής και αδιάφανος λόγος από θέση αυθεντίας είναι χαρακτηριστικά συγκεκριμένης αντρικής προσέγγισης.

Στην παγκοσμιοποίηση οι άνθρωποι, οι ομάδες και οι *τόποι* κατέχουν διαφορετικές θέσεις, αλληλεπιδρούν μέσα σε γεωμετρικές δύναμης. Οι *τόποι-κόμβοι* των παγκοσμιοποιημένων κοινωνικών σχέσεων, τα σημεία ελέγχου της παγκοσμιοποίησης είναι όμως και τα προνομιακά πεδία τοπικής πολιτικής αντιπαράθεσης. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν κι αυτές *χώρο-χρόνο*. Η σημασία τους εδώ και σήμερα είναι πως μας επιτρέπουν να σκεφτούμε και να πράξουμε αμφισβητώντας τις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας. Μας επιτρέπουν να φανταστούμε μια εναλλακτική στη συγκεκριμένη μορφή της παγκοσμιοποίησης, στην πατριαρχία και τον νεοφιλελευθερισμό.

Ας μην ξεχνούμε πως στο έργο της η Massey αυτές τις προτάσεις τις εισάγει, τις αναπτύσσει, τις επανεπισκέπτεται και τις διαφοροποιεί στο πέρασμα σχεδόν

πέντε δεκαετιών. Είναι σαν να παρακολουθούμε έναν συνεχή διάλογο με τον εαυτό της αλλά και με μύριες διαφορετικές ιστορίες σκορπισμένες σε όλον τον *πλανήτη*, συνδεδεμένες μεταξύ τους με *αόρατες γραμμές*. Πάνω απ' όλα η Massey θα μας θυμίζει πάντα πως η γεωγραφία έχει σημασία.

Σημειώσεις

2. Για τις γεωμετρικές δύναμης και τη σχέση τους με τη φιλοσοφία και τη Μαρξιστική σκέψη βλ. Saldanha 2013.

3. Όπως το Σχέδιο του Λονδίνου που εκπονήθηκε κατά τη διαμαρχία του Ken Livingstone, και στο οποίο συμμετείχε η Massey.

4. Τον καθεδρικό του Αγίου Παύλου και το Χρηματιστήριο του Λονδίνου.

Βιβλιογραφία

- Hall, S., Massey, D. και Rustin, M. (1995), «Editorial: Uncomfortable Times», *Soundings* 1: 5-18.
- Hall, S., Massey, D., και Rustin, M. (2013), «After neoliberalism: analysing the present». *After neoliberalism? The Kilburn Manifesto*. London: Lawrence and Wishart Ltd, pp. 9-23.
- Harvey, D. (1989), *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of social change*, Malden, MA: Blackwell.
- McDowell, L. και Massey, D. (1984), «A woman's place?», στο Massey, D. και Allen J. (επιμ.) *Geography matters!*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 128-147 (στα ελληνικά 1992, «Ένας χώρος για τις γυναίκες» (μτφρ. Ντ. Βαΐου) στο: Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.) *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική. Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*, Αθήνα: Εξάντας, σελ. 111-125).
- Massey, D. (1973), «Towards a critique of industrial location theory», *Antipode*, 5(3): 33-39.
- Massey, D. (1978α), «Capital and locational change: the UK electrical engineering and electronics industries», *Review of Radical Political Economics*, 10(3): 39-54.
- Massey, D. (1978β), «Regionalism: some current issues», *Capital and class*, 6(2): 106-25.
- Massey, D., και Meegan, R. A. (1978), «Industrial restructuring versus the cities», *Urban Studies*, 15(3): 273-288.
- Massey, D. (1979), «In what sense a regional problem?», *Regional studies*, 13(2): 233-243.
- Massey, D. (1983α), «Industrial restructuring as class restructuring: production decentralization and local uniqueness», *Regional Studies*, 17(2): 73-89.
- Massey, D. (1983β), «The shape of things to come», *Marxism Today*, 27(4): 18-27.
- Massey, D. (1984), *Spatial divisions of labour: Social structures and the geography of production*, London: McMillan.
- Massey, D. και Allen, J. (eds) 1984. *Geography Matters! A Reader*. Open University, Cambridge (στα ελληνικά 2001, *Η Γεωγραφία έχει Σημασία!* (μτφρ. Κ. Παυλογεωργάτου), Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο).

- Massey, D. (1991α), «The political place of locality studies», *Environment and planning A*, 23(2): 267-281.
- Massey, D. (1991β), «A global sense of place», *Marxism today*, Ιούνιος 1991: 24-29 (στα ελληνικά 1995 «Η παγκοσμιοποίηση του τοπικού», (μτφρ. Γ.Παρασκευόπουλος), *Νέα Οικολογία*, 134, σελ. 56- 61).
- Massey, D. (1991γ), «Flexible sexism», *Environment and Planning D: Society and Space*, 9(1): 31-57.
- Massey, D. (1992), «Politics and space/time», *New Left Review*, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1991: 65-84.
- Massey, D. (1993), «Questions of locality», *Geography*, 78(2): 142-149.
- Massey, D. (1994α), «A place called home?», στο Massey, D. (επιμ.) *Space, Place and Gender*, Cambridge: Polity Press, σσ. 157 – 173.
- Massey, D. (1994β), «Space, place and gender», στο Massey, D. *Space, Place and Gender*, Cambridge: Polity Press, σσ. 185 – 190.
- Massey, D. (1995α), «Masculinity, dualisms and high technology», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20(4): 487-499.
- Massey, D. (1995β), «Making spaces, or geography is political too», *Soundings*, 1: 193-208.
- Massey, D. (1999α), «Philosophy and politics of spatiality: some considerations. The Hettner-Lecture in Human Geography», *Geographische Zeitschrift*, 87(1): 1-12 (στα ελληνικά 2001, *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, (μτφρ. Α. Πατσού) Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ).
- Massey, D. (1999β), «Imagining globalization: power-geometries of time-space», στο Brah, A., Hickman, M., Ghail, M.M.a., Mac an Ghail, M. (επιμ.) *Global futures. Migration, Environment and Globalization*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, σσ. 27-44.
- Massey, D. (2002), «Don't let's counterpose place and space», *Development*, 45(1): 24-25.
- Massey, D. (2004α), «Geographies of responsibility», *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 86(1): 5-18.
- Massey, D. (2004β), «The responsibilities of place», *Local Economy*, 19(2): 97-101.
- Massey, D. (2005), *For space*, Thousand Oaks CA: Sage (στα ελληνικά 2008, *Για το χώρο* (μτφρ. Ι. Μπιλιμπή), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα).
- Massey, D. (2007), *World City*, Cambridge: Polity Press.
- Massey, D. (2013), «Vocabularies of the Economy». After neoliberalism? The Kilburn Manifesto. *Soundings*, 54: 9-22.
- Massey, D., Bond, S. και Featherstone, D. (2009), «The possibilities of a politics of place beyond place? A conversation with Doreen Massey», *Scottish Geographical Journal*, 125(3-4): 401-420.
- Saldanha, A. (2013), «Power-Geometry as Philosophy of Space», στο Featherstone, D. Painter, J., (επιμ.) *Spatial Politics. Essays for Doreen Massey*. Chichester: John Wiley & Sons, σσ. 44-55.
- Soja, E. W. (1989), *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, New York: Verso.
- Wills, J. (2013), «Place and Politics», στο Featherstone, D. Painter, J., (επιμ.) *Spatial Politics. Essays for Doreen Massey*. Chichester: John Wiley & Sons, σσ. 135-145 (στα ελληνικά στο τεύχος αυτό)
- Βαΐου, Ντ. και Χατζημιχάλης Κ. (2012), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Αθήνα: Νήσος.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2013), «Επαινος για την Doreen Massey», κείμενο που διαβάστηκε στην τελετή αναγόρευσης της Doreen Massey σε Επίτιμη Διδάκτορα του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκοκοπείου Πανεπιστημίου (Νοέμβριος 2012), *Γεωγραφίες*, τ. 21, σσ. 5-11